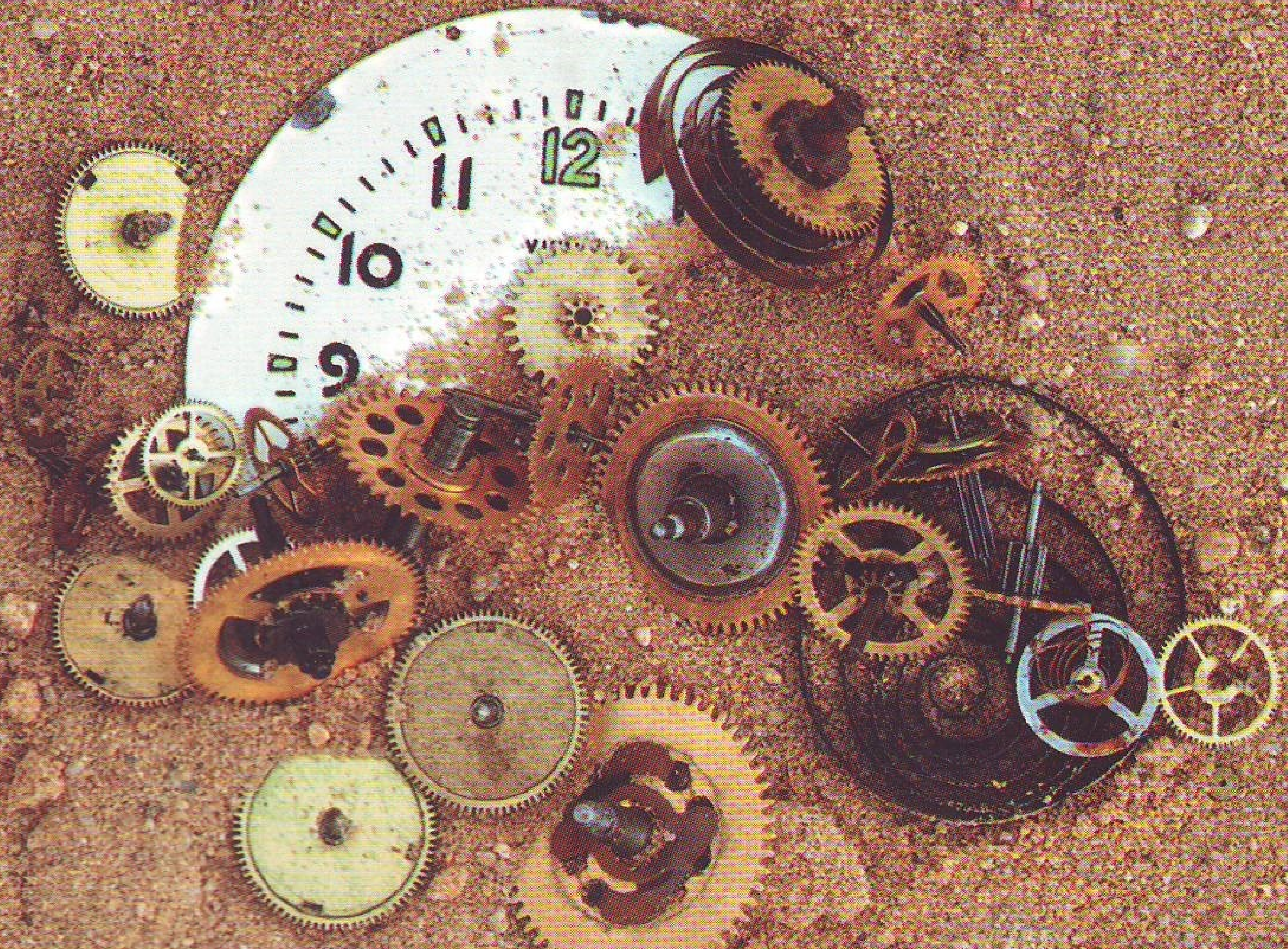

LUCIAN
BOIA

JOCUL CU TRECUTUL

Istoria între adevăr și ficțiune

HUMANITAS

Întrebarea fundamentală este, desigur, dacă istoria are sau nu sens. Dacă nu are sens, orice efort de a afla din ea încotro mergem se dovedește derizoriu. După atâta abuz de teleologie, scepticismul istoric pare a câștiga teren. Sunt tot mai puține marile construcții filozofice capabile de a ne spune de unde venim, încotro mergem și grație cărui mecanism. Un gânditor precum Karl Popper nu se sfiește să afirme, contrazicându-l pe Karl Marx, absența oricărui sens în mersul istoriei. În ce mă privește, mă mulțumesc să contemplu gratuitatea dezbaterii. În fapt, nu știm dacă istoria are sau nu are sens, dacă este sau nu este orientată, și orice alegere în această dilemă ține de pura credință, și nu de vreun adevăr demonstrabil.

LUCIAN BOIA

JOCUL CU TRECUTUL

Lucian Boia, născut în Bucureşti la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Opera sa, întinsă şi variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România şi în Franţa, precum şi traduceri în engleză, germană şi în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor şi a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*) şi la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât şi prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viaţa extraterestră şi sfârşitul lumii până la comunism, naţionalism şi democraţie). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului, a Franţei şi a Germaniei. În 1997, lucrarea sa *Istorie şi mit în conştiinţa românească* a stârnit senzaţie şi a rămas un punct de reper în redefinirea istoriei naţionale.

Volume publicate la Humanitas:

Istorie şi mit în conştiinţa românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011)
Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune (1998, 2002, 2008)
Două secole de mitologie naţională (1999, 2005, 2011)
Mitologia ştiinţifică a comunismului (1999, 2005, 2011)
Sfârşitul lumii. O istorie fără sfârşit (1999, 2007)
Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)
România, ţară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007)
Mitul democraţiei (2003)
Între înger şi fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)
Jules Verne. Paradoxurile unui mit (2005)
Omul şi clima. Teorii, scenarii, psihoze (2005)
Tinereţe fără bătrâneţe. Imaginarul longevităţii din Antichitate până astăzi (2006)
Occidentul. O interpretare istorică (2007)
Napoleon III cel neiubit (2008)
„Germanofilii". Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010)
Franţa, hegemonie sau declin? (2010)
Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010)
Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 şi 1950 (2011)
Istoriile mele. Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia (2012)
Explorarea imaginară a spaţiului (2012)
De ce este România altfel? (2012)
Eugen Brote (1850–1912). Destinul frânt al unui luptător naţional (2013)
Sfârşitul Occidentului? Spre lumea de mâine (2013)
Balcic. Micul paradis al României Mari (2014)
Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări (2014)
Dosarele secrete ale agentului Anton. Petru Comarnescu în arhivele Securităţii (editor) (2014)
Suveranii României: Monarhia, o soluţie? (2014)
Maria, regina României, *Jurnal de război* (3 vol., editor) (2014–2015)
Cum s-a românizat România (2015)

LUCIAN BOIA

JOCUL CU TRECUTUL

Istoria între adevăr şi ficţiune

Ediţia a V-a

HUMANITAS
BUCUREŞTI

Redactor: S. Skultéty
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Ioana Cucu
DTP: Florina Vasiliu, Carmen Petrescu

Tipărit la Paper Print – Brăila

© HUMANITAS, 1998, 2015

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Boia, Lucian
Jocul cu trecutul: Istoria între adevăr și ficțiune / Lucian Boia. – Ed. a 5-a. – București: Humanitas, 2015
Index
ISBN 978-973-50-4945-4
930.1

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Către cititor
(prefața primei ediții, din 1998)

Ceea ce urmează nu are mai nimic în comun cu un tratat erudit de teorie a istoriei. Am făcut abstracție, în mod deliberat, de aproape tot ce s-a scris în materie. Nu m-a interesat să reiau vechi argumente, ci să-mi expun propriile idei. Puținele referiri bibliografice trimit la acele contribuții care mi-au oferit, în mai mare măsură, puncte de sprijin pentru o construcție care, în ansamblu, îmi aparține. Este o lucrare întru totul personală, ceea ce nu înseamnă că este și întru totul originală. Nu pot gândi altfel de cum gândesc măcar unii dintre contemporanii mei. Se va observa lesne că mă înscriu pe linia unui relativism științific, tot mai insistent afirmat de câteva decenii încoace. Iar în perimetrul strict al istoriei, mă asociez interpretărilor care iau în considerare *textul* sau *discursul*, ca elaborări relativ autonome față de trecutul la care se referă și dependente totodată de structurile imaginarului și de acțiunea ideologiilor.

Pornind de la istorie, mă reîntorc la istorie după o lungă peregrinare prin lumi imaginare. Atunci când m-am lăsat sedus de istoria imaginarului, nu am inclus pentru început și istoria printre domeniile susceptibile de a fi interpretate tot prin imaginar. M-au preocupat mai întâi ficțiunile cosmice, apoi impresionantul arsenal al „sfârșitului lumii". M-am oprit asupra experimentului comunist, văzut ca mitologie științifică materializată. Am urmărit gama plăsmuirilor

biologice, regulile potrivit cărora sunt inventați „oameni diferiți“ sau devin „diferiți“ oameni ca oricare alții. Aceste drumuri prin imaginar m-au pus în fața unor permanențe ale spiritului uman, în fața, de fapt, a unui adevăr simplu, atât de simplu, încât aproape nu-l mai luăm în seamă: acela că totul trece prin mintea noastră, prin imaginația noastră, de la cea mai sumară reprezentare până la cele mai savante alcătuiri. Ce altă sursă ar putea să existe? Iar ceea ce imaginăm nu este niciodată gratuit. Nu există ficțiune lipsită de sens. Până și pe planetele cele mai îndepărtate proiectăm speranțele, prejudecățile și iluziile noastre, ideologiile noastre, preocupările noastre curente.

Cu atât mai mult în istorie, mijloc privilegiat de exprimare a conștiinței colective. Istoria este și ea o construcție intelectuală, nu un dat obiectiv. A sosit momentul să mă aplec asupra ei, încercând să o aliniez la ceea ce mi se pare a fi un sistem global de interpretare. *Istoria imaginarului* nu poate lăsa în afară *imaginarul istoric*. Cercul este astfel închis. Mi-am propus, într-o primă etapă, în *Istorie și mit în conștiința românească*, să descifrez sensurile raportării românilor la propria lor istorie. Însă românii nu fac excepție, decât prin anume accente particulare. Există o logică a istoriei în genere, un mecanism propriu reelaborării și actualizării trecutului. Istoria își are *condiția* ei; despre această condiție și despre multe alte lucruri în legătură cu istoria, așa cum le înțelege autorul, va fi vorba în prezentul eseu.

Un cuvânt cu două înțelesuri

Inventăm cuvinte și apoi ne lăsăm subjugați de ele. Fără cuvinte, nu ar exista cunoaștere, dar tot cuvintele se constituie în entități independente, obstacole care se interpun între noi și „lumea adevărată“. Ne apropie și, în același timp, ne îndepărtează de esența lucrurilor. Independența de spirit presupune o stare de vigilență semantică, neacceptarea tiraniei acestor inevitabili intermediari.

Istoria este un asemenea cuvânt derutant. Puțini se gândesc la sensurile lui. Istoria este istorie, o știm cu toții. Nici istoricii, cu puține excepții, nu merg mai departe. Ei *fac* istoria mai curând decât o gândesc.

Ar trebui de la bun început să fim puși în gardă, fiindcă istoria, ca „știință“, prezintă curioasa particularitate de a purta același nume cu obiectul cercetării ei. Cu alte cuvinte, misiunea istoriei este de a reconstitui istoria. Numim la fel două concepte diferite, oricât am vrea să le apropiem: istoria în desfășurarea ei efectivă și istoria ca reprezentare. Imaginea aspiră să se confunde cu realitatea. Ceea ce este o erezie, și nu chiar inocentă. Identificarea celor doi termeni se hrănește din nevoia adânc resimțită de ancorare în trecut. Istoria este unica realitate pe care o putem invoca (totul reducându-se până la urmă la istorie) și ar fi de neconceput să o lăsăm să ni se scurgă printre degete. Trecutul înseamnă legitimare și justificare. Fără trecut, nu mai putem fi siguri de nimic.

Că ne aflăm în fața unei iluzii, aproape nici nu ar mai trebui demonstrat. Cum să reînvii istoria, cum să o aduci în prezent? Este prea mare pentru a încăpea între copertele unei cărți, prea mare pentru a fi cuprinsă fie și între zidurile unei biblioteci.

Atragerea istoriei spre noi presupune, așadar, întâi de toate, un proces de selecție. O selecție extrem de drastică, în urma căreia ceea ce rămâne, cantitativ vorbind, este infim față de „încărcătura" reală a trecutului. Se poate totuși avansa și în această privință un argument susceptibil de a ne liniști. Selectăm, firește, dar nu orice și oricum. Alegem elementele importante, reprezentative, semnificative. Istoria pe care o producem este mai mică decât istoria reală, dar îi seamănă până la identificare. Este istoria cea mare redusă la scară, replica ei sintetică. Iată-ne aparent asigurați. Cu condiția de a avea încredere nemărginită în cuvinte. Oare cuvintele nu ne joacă din nou o festă? Ce înseamnă: important, reprezentativ, semnificativ? Trebuie să mărturisim că nu înseamnă altceva decât ceea ce vrem noi să însemne.

S-a prăbușit, sau nu Imperiul Roman?

În anul 476, Odoacru, regele herulilor, l-a izgonit de pe tron pe Romulus Augustulus, ultimul împărat roman al Apusului. Acest fapt poartă un nume universal celebru: „căderea Imperiului Roman". A fost privit multă vreme ca evenimentul major al întregii istorii; s-a prăbușit atunci cea mai amplă și mai durabilă construcție politică pe care a cunoscut-o omenirea, și-a încheiat existența strălucitoarea civilizație antică și s-a făcut marele pas de la Antichitate la Evul Mediu. Fapt curios, contemporanii

nu par să fi observat ceva. Cum să-și imagineze de altfel că și-au încheiat ziua în Antichitate și s-au trezit a doua zi în Evul Mediu? Nu au sesizat însă nici faptul mai prozaic al dispariției imperiului. O veche dilemă ne întâmpină în acest punct. Contemporanii sunt ei oare observatori privilegiați ai propriei istorii, sau rătăcesc în neștire printre arcanele ei, precum Fabricio del Dongo pe câmpul de bătălie de la Waterloo? Cu alte cuvinte, istoria se vede și se înțelege mai bine din interior, sau din afară, de aproape, sau de departe? Greu de spus care ar fi postul optim de observație, cu siguranță însă că, din fiecare loc, istoria se vede diferit.

Oamenii de la 476 aveau motivele lor să nu vadă nimic ieșit din comun. Herulii lui Odoacru nu erau o prezență insolită. De câteva generații, frontierele încetaseră de a mai fi impermeabile și valuri de „barbari" se revărsau fără încetare în lumea romană. Provinciile erau deja pierdute. Imperiul se divizase la 395. Acum, Odoacru trimitea însemnele imperiale la Constantinopol, recunoscând autoritatea unui singur împărat. Ceea ce mai târziu s-a considerat a fi prăbușire a putut părea în epocă drept reunificare. Imperiul devenea iarăși *unul*. De altfel, principalele instituții romane au supraviețuit fatidicului an. Netulburați vreme de încă trei sferturi de veac, consulii au continuat să se succeadă la Roma, întocmai ca sub imperiu sau, mai înainte, în timpul republicii; senatul, de asemenea, s-a menținut. Spre mijlocul secolului următor, împăratul de la Constantinopol, Iustinian, și-a extins autoritatea *efectivă* asupra unei bune părți din Imperiul de Apus, chiar dacă nu pentru multă vreme. De altfel, ceea ce erudiții au numit mai târziu Imperiu Bizantin s-a numit, de fapt și de drept, până la sfârșit, până la căderea

Constantinopolului sub turci, Imperiu Roman. În Apus, Carol cel Mare la anul 800 şi Otto cel Mare în 962 au reconstituit acelaşi imperiu. Oficial, „Sfântul Imperiu Roman" a durat până în anul 1806, când Napoleon, pe cale de a ataşa Europa propriului său proiect imperial, a pus capăt ficţiunii, determinându-l pe împăratul „roman" să-şi spună, mai modest, împărat al Austriei, ceea ce şi era în realitate. Până într-o epocă recentă, când construcţiile imperiale s-au multiplicat (astăzi, oricine poate deveni împărat dacă vrea şi dacă circumstanţele îi permit, aşa cum a procedat micul dictator Bokassa în Africa Centrală), imperiul, real sau imaginar, era *unul*, universal şi, evident, roman. Chiar Moscova şi-a început cariera imperială transfigurându-se simbolic într-o a treia Romă (după Roma cea adevărată şi Constantinopol). S-a crezut multă vreme că formula romană este ultima alcătuire imperială, nemaiurmându-i decât sfârşitul lumii şi Judecata de Apoi (sau, potrivit unei versiuni alternative, regatul mesianic). Cum lumea, evident, continua să existe, îşi continua existenţa şi imperiul, potrivit unei argumentaţii de o logică fără cusur.

Se explică astfel de ce „căderea Imperiului Roman" a fost descoperită mult mai târziu. Evenimentul şi-a luat însă revanşa şi, timp de secole, faimoasa dată a stat înscrisă în cărţile de istorie cu cifre mai apăsate decât oricare alta. Dar, de câtva timp, lucrurile iau o nouă întorsătură. În măsura în care structurile tind să ne preocupe mai mult decât evenimentele, nu prea mai avem ce face cu anul 476. Odoacru, Romulus Augustulus — cui îi mai pasă de aceste personaje? Interpretările actuale se apropie oarecum (chiar dacă din motive diferite) de perspectiva celor care au trăit atunci şi se deosebesc de teoria catastrofică a erudiţilor moderni, care au concentrat şi dramatizat peste măsură procesul tranziţiei de la Antichitate la Evul Mediu. Avem de-a face nu cu un moment, ci cu o lungă evoluţie, câteva secole înainte de prăbuşirea Imperiului Roman, câteva secole după, în cursul cărora s-a reelaborat un întreg sistem de civilizaţie. Teza istoricului belgian Henri Pirenne, sintetizată în formula „Mahomed şi Carol cel Mare", este grăitoare pentru trecerea de la un sistem de interpretare la altul. Personajele-simbol nu mai sunt Odoacru şi Romulus Augustulus, ci Mahomed şi Carol cel Mare, iar faza decisivă se deplasează din secolul al V-lea în secolele al VII-lea şi al VIII-lea. Totodată, evoluţiile economice devin mai semnificative decât cele politice. Potrivit lui Pirenne, cucerirea arabă (Mahomed) ar fi rupt în două spaţiul mediteranean, ruinând comerţul antic şi împingând Europa Occidentală spre economia naturală şi sistemul social-instituţional al feudalismului (Carol cel Mare). Teza în sine nu a convins. Ea ilustra însă scoaterea discuţiei de sub obsedantul an 476 şi deschiderea ei spre o abordare structurală, cu multiplele variante şi interpretări care decurg de aici.

Ceea ce ne interesează pentru moment sunt avatarurile unui fapt care a început prin a nu exista, a devenit apoi un reper istoric incontumabil şi, în sfârşit, pare pe cale de a se dizolva în oceanul unei problematici infinit de complexe. Este, sau nu semnificativ anul 476? Este un eveniment crucial, sau un noneveniment? Să recunoaştem că nu trebuie decât o minimă doză de abilitate profesională pentru a argumenta la fel de bine prăbuşirea Imperiului Roman la sfârşitul secolului al V-lea sau, dimpotrivă, supravieţuirea sa (ori, la alegere, diverse soluţii de compromis între aceste două variante).

Cavalerii și microbii

Nu s-ar putea spune că ciuma neagră ar fi o prezență nesemnificativă în istoria Europei. Nici că marea epidemie care a cuprins țărmurile Mediteranei și Europa Occidentală în jurul anului 1348 ar fi trecut neobservată de oamenii timpului sau de istoricii ulteriori. *Decameronul* lui Boccaccio este brodat tocmai pe acest cumplit eveniment. Timp de câteva secole, ciuma a fost una dintre obsesiile Occidentului și, efectiv, un factor major de mortalitate. Toate acestea erau cunoscute istoricilor, însă nu intrau, decât cu totul ocazional, în preocupările lor. Mai curând decât sănătatea oamenilor, îi preocupa sănătatea statelor (explicabilă, așadar, solicitudinea cu care au vegheat la căpătâiul muribundului Imperiu Roman). Cum se omorau oamenii între ei părea mai interesant decât modul cum erau uciși de un microb invizibil.

Să verificăm totuși această afirmație. Am la îndemână o istorie cât se poate de reprezentativă: *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, editată de Ernest Lavisse și Alfred Rambaud, una dintre cele mai reputate sinteze apărute spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Volumul al III-lea (publicat în 1894) tratează perioada 1270–1492 în nu mai puțin de 984 de pagini. Dintre acestea, aproape o sută revin Războiului de 100 de Ani dintre Franța și Anglia, evocat în toate peripețiile lui (în medie, o pagină pentru un an!). Ciuma, care s-a războit cu oamenii exact în aceeași vreme, este ceva mai greu de găsit. În Franța, lipsește cu desăvârșire, devorată de evenimentele politico-militare. Două rânduri, totuși, la capitolul consacrat Italiei: „În anul următor, o mare ciumă a devastat Italia (ea a fost minunat descrisă de Boccaccio)“, de unde ar rezulta că principalul efect al ciumei a fost *Decameronul*. Epidemia engleză

are totuși dreptul la vreo zece rânduri. Autorul lor nu ignoră dezastrul demografic, dar trece repede peste el, pentru a zăbovi asupra creșterii salariilor, consecință a rarefierii mâinii de lucru. Curios (pentru noi) unghi de privire: pot pieri jumătate dintre locuitorii unei țări, istoricii nu își pierd sângele-rece, fiindcă nu asta este în fond problema lor. Salariile sunt mai importante decât oamenii, iar conflictele politice și militare mai importante decât orice.

Abia pe la mijlocul secolului al XX-lea (exceptând unele lucrări de pionierat cu impact limitat asupra interpretărilor de ansamblu), cercetătorii trecutului au descoperit demografia și, odată cu ea, medicina, corpul uman, sănătatea și boala, nașterea, vârstele omului, moartea... Le-au descoperit, fiindcă toate acestea sunt astăzi probleme majore ale societății. Și astfel, epidemia de ciumă și-a depășit condiția de eveniment anecdotic sau marginal și a fost integrată în marele mecanism al istoriei. Îi este imputată — nu exclusiv, dar în cea mai mare măsură — scăderea cu un sfert, o treime sau chiar mai mult a populației Occidentului în veacul care a urmat primului val microbian (în cazul Franței, s-a avansat procentul de 42%!). Nici un război nu a provocat vreodată o asemenea catastrofă. Singura comparație care ne vine în minte — sugerată de Emmanuel Le Roy Ladurie — este un război bacteriologic sau nuclear. Evul Mediu și-a avut războiul său „nuclear“, pe care istoricii l-au ignorat, orbiți de faptele de arme mărunte ale Războiului de 100 de Ani, cu cavalerii săi în zale!

Dar saga microbiană nu se oprește aici. Cucerirea și colonizarea Americii au fost, la rându-le, dublate de un invizibil, dar cumplit război bacteriologic, încă mai devastator decât fusese ciuma în Europa. Nu brutalitatea

conchistadorilor, așa cum s-a crezut, ci microbii purtați de ei ar fi dat lovitura de grație civilizațiilor amerindiene. Mecanismul acestui proces este numit, tot de Le Roy Ladurie, „unificarea microbiană a lumii". Până în epoca modernă, diferitele spații de civilizație au evoluat separat, avându-și fiecare nu numai propriul profil cultural, dar și propriul fond microbian. Primele contacte au avut urmări devastatoare din cauza faptului că populații neimunizate au fost brusc expuse unor maladii, relativ benigne sau cu efect atenuat în propriul lor spațiu de evoluție. Treptat, s-a produs o egalizare, o „piață comună microbiană", dar timp de secole tributul plătit pentru unificarea lumii a fost imens. Catastrofa supremă s-a petrecut în America, unde, între 1500 și 1600, plafonul demografic s-ar fi prăbușit de la zeci de milioane la numai câteva milioane: un dezastru fără egal în întreaga istorie a umanității.[1]

Iată istorii care nu prea seamănă între ele. Nu voi arbitra între războinicii cavaleri medievali și nu mai puțin agresivele microorganisme. Cu atât mai mult cu cât și microbii sunt nevoiți să cedeze în fața unor interpretări mai complexe. Epidemia de la mijlocul secolului al XIV-lea este astfel subordonată unei dereglări socio-economice și demografice globale: populația a crescut mai repede decât puteau crește mijloacele de subzistență. Ciuma a lovit, așadar, un organism social deja fragilizat.[2] Toate interpretările își au partea lor de justificare, după cum, putem fi siguri, toate exagerează, scoțând prea mult în

[1] Informațiile și interpretările „microbiene" sunt preluate din articolul lui Emmanuel Le Roy Ladurie, „Un concept: l'unification microbienne du monde (XIVe–XVIIe siècles)", în *Le Territoire de l'historien*, II, Gallimard, Paris, 1978, pp. 37–97.

[2] Asupra crizei secolului al XIV-lea, o privire de ansamblu la Fernand Braudel, *L'Identité de la France. Les hommes et les choses*, II, Flammarion, Paris, 1990, pp. 153–165.

evidență pe unii sau pe alții dintre actorii istoriei. De altfel, nu există afirmație care să nu cuprindă în sine o exagerare, prin faptul inevitabil că nu poate fi decât „parțială". Adevărul complet și perfect echilibrat nu are cum să fie prins în nici o formulă. Nu putem decât să luăm act de relativitatea oricărei alegeri, de imposibilitatea de a „cântări" semnificațiile cu un cântar universal și invariabil. Jocul limitat la care ne-am referit sugerează o competiție generalizată între nenumărați factori efectivi sau potențiali. Rândurile lor cresc în ritmul propriei noastre curiozități. Când istoria era predominant evenimențial-politică, situația încă mai putea fi cât de cât ținută sub control. Înclinarea actuală spre o istorie globală, cu alte cuvinte spre o istorie nediscriminatorie, deschisă oricărei probleme, zdrobește complet ierarhiile. Infuzia de antropologie, interesul manifestat pentru mentalități și comportamente, coborârea la nivelul individului și al vieții cotidiene fac ca totul să fie semnificativ, egal de semnificativ, în funcție de profilul anchetei pe care o întreprindem și de perspectiva din care privim. Alimentația, sexul sau moda, și chiar cele mai banale gesturi pot deveni la fel de grăitoare sau chiar mai grăitoare decât indicatorii economiei mondiale sau marile decizii politice (reciproca fiind la fel de valabilă). Nu mai există istorie, ci istorii. De fapt, „istoria" nu a însemnat niciodată altceva decât „istorii". Doar că acum diversitatea a luat amploare, a devenit mult mai vizibilă. În plus, suntem și noi mai dispuși să percepem ceea ce a fost dintotdeauna o inerentă diversitate.

O lume de imagini

Multitudinea reînvierilor trecutului oferă un argument suficient pentru incapacitatea noastră de a-l reînvia cu adevărat. Istoria nu este realitate, ci reprezentare. Condiția

ei este aceea a *imaginii*. Nu însă asupra acestei constatări se manifestă dezacordul. Dezacordul privește conceptul însuși de *imagine*. Ne-am obișnuit să credem că imaginea, cel puțin o imagine corect elaborată, reflectă fidel un segment de realitate. Așa să fie oare?

Din când în când, cățelușa mea ridică ochii spre televizor. Renunță însă după o secundă de cercetare. Scena reală ar fi pasionat-o, cu siguranță. Dar nu simulacrul de viață derulat pe micul ecran. Nu este dispusă să participe la așa ceva. Pare a fi conștientă de un fapt pe care telespectatorii nu îl știu sau nu vor să îl știe. Și anume că ceea ce se vede nu este adevărat!

Atitudinea ei dovedește (cel puțin în raport cu gândirea umană) un deficit de inteligență. Pe noi, ne ajută inteligența să așezăm punți între lumi diferite și să traducem realitatea în limbaj, iar limbajul în realitate. Dar tot inteligența ne întinde curse: ne apropie și, în aceeași măsură, ne îndepărtează de realitatea efectivă, predispunându-ne la acceptarea unui compromis, în care limbajul sau imaginea se substituie lumii adevărate.

Capacitatea tipic umană de autoiluzionare explică și ușurința manipulării prin imagine. Când Revoluția română din decembrie 1989 a fost transmisă în direct în întreaga lume, nimeni nu s-a gândit, în îmbulzeala evenimentelor, proiectate minut cu minut pe ecranul televizoarelor, că s-ar afla prins în plasa unei extraordinare manipulări. Cum să-ți închipui așa ceva când ceea ce vezi este *adevărat*, cu actori autentici, cu scene filmate pe viu... Filmul documentar stârnise la începuturile lui același gen de iluzie, satisfacția descoperirii — în sfârșit! — a unui martor obiectiv și incoruptibil al istoriei. Istoria înscrisă pe peliculă părea a fi pur și simplu *istoria*. A trebuit să treacă un timp pentru a se arăta primejdiile ascunse în spatele acestei tentații. Filmul documentar se poate apropia mai

mult decât oricare alte mijloace de înregistrare, dacă nu de realitatea esențială, cel puțin de suprafața ei, însă tot filmul documentar, tocmai fiindcă i se presupun asemenea virtuți, poate și minți mai bine. Poate sugera, la nevoie, o interpretare opusă cu 180 de grade realității, susținută însă prin imagini extrase din cea mai pură realitate. Propaganda regimurilor totalitare a uzat din plin de această oportunitate; dar nici în context democratic, documentarul filmat nu face și nu poate să facă altceva decât să organizeze lumea potrivit unor criterii ideologice, cu singura deosebire că într-o societate deschisă evantaiul acestora este mai larg și mai nuanțat.

Trăim într-o lume de imagini, de imagini multiple și contradictorii. Nu sorbim realitatea, ci doar percepem inepuizabilele imagini ale ei. De altfel, ce altceva înseamnă fiecare dintre noi decât o sumă de imagini, imaginea sa despre sine și imaginile tuturor celorlalți despre el? În mod obiectiv, *existăm*, dar nu avem acces la noi înșine decât printr-un joc de imagini.

Nu este ușor de decis care dintre imagini se află mai aproape sau mai departe de adevăr. În *Tratatul de semiotică generală*, Umberto Eco zăbovește într-o notă detaliată asupra contradictoriilor reprezentări ale rinocerului. Timp de câteva secole, impresionantul animal a fost receptat prin faimoasa gravură a lui Dürer, care îl înfățișează acoperit cu o platoșă de solzi. Fapt interesant și cât se poate de grăitor pentru forța imaginarului, reprezentarea aceasta fantezistă s-a prelungit până într-o perioadă când explorările africane îi puseseră deja pe europeni față în față cu rinocerul autentic. Astăzi, rinocerul nu mai este desenat, ci fotografiat sau filmat. Eco se îndoiește totuși că fotografia ar fi mai realistă decât interpretarea lui Dürer. Solzii au dispărut, iar aparența este a unui animal cu pielea netedă. În fapt, dacă ne-am asuma riscul de a

pune mâna pe exotica creatură, s-ar putea să simțim ceva diferit de ceea ce sugerează atât gravura, cât și fotografia, oarecum între cele două reprezentări: o piele dură și zgrunțuroasă, sugerată, într-un fel, prin amplificare, de solzii imaginați de Dürer. Atât desenul, cât și fotografia sunt „traduceri", fiecare în propriul limbaj, nu au cum să fie replici perfecte ale realității.

Povestea cu rinocerul exprimă la o scară cu totul modestă ceea ce se petrece atunci când este vorba de reprezentarea istoriei, elaborare infinit mai complexă decât dialectica imaginilor simple evocate până acum.

Epistemologia joacă astăzi cartea relativismului. Adevărul absolut rămâne în urmă ca o formulă nespus de optimistă de secol XIX. Pentru Karl Popper (*Logica descoperirii științifice*), nimic nu poate fi confirmat definitiv, ci doar acceptat provizoriu; teoriile adevărate de astăzi au toate șansele să devină teoriile false de mâine! La Thomas Kuhn (*Structura revoluțiilor științifice*), „adevărul" se subordonează paradigmelor, acelor modele științifice globale pe care fiecare epocă și le construiește. O teorie este acceptabilă în măsura în care nu contrazice paradigma dominantă, altminteri, chiar „adevărată" să fie, nu are cum să se prindă în structurile acceptate ale cunoașterii. La noi sinteze culturale — noi paradigme și noi teorii. Nu mai zăbovim asupra anarhismului științific al unui Paul Feyerabend (*Contra metodei*), rebel față de orice autoritate și de orice principii, adept al preceptului că în materie de cunoaștere „totul este bun"!

Știința actuală se înfățișează ca produs al civilizației occidentale. Sunt exegeți care îi neagă pretenția de a reprezenta singura cale spre adevăr, îngrădind-o în sfera caracteristică reprezentărilor omului european. Dacă s-ar fi născut în China sau în India, este de presupus că ar fi arătat altfel. Alți interpreți ai fenomenului științific coboară

analiza la nivelul destinelor individuale, interogând biografia savanților. Educația primită, cariera, conexiunile sociale, înclinațiile religioase, ideologice și politice, toate își lasă amprenta asupra operei științifice. Cum rămâne atunci cu obiectivitatea și cu Adevărul?

Poate că răspunsul cel mai potrivit la această întrebare l-a dat marele fizician Niels Bohr, căruia i se atribuie următoarea butadă: „Un adevăr profund presupune că și contrariul său este nu mai puțin un adevăr profund"![3]

Ieșim încetul cu încetul din iluzia scientistă a veacului al XIX-lea. Li s-a pretins atunci până și literaturii și artei abordarea „corectă" a realității. Dar ce înseamnă, în fond, „realismul" literar și artistic dacă nu un cod la fel de artificial ca oricare altul, cu nimic mai „realist" decât romantismul, simbolismul sau suprarealismul? Ceea ce s-a numit realism nu spune, în principiu, nici mai mult, nici mai puțin despre esențele realității; spune altfel și altceva. Să fie o pictură realistă de secol XIX, cu reprezentarea formal corectă (ceea ce este un fel de a spune) a unui subiect oarecare, mai aproape de esența lucrurilor decât o compoziție medievală, centrată nu atât pe asemănare, cât pe valori și semnificații, sau decât un tablou suprarealist, transpunere vizuală a meandrelor psihicului uman?

Lumea reprezentărilor — științifice, artistice sau de orice fel — este alta decât lumea reală, oricâte punți le-ar lega. Cât despre acuratețea reprezentărilor în raport cu realitatea, se poate perora la nesfârșit, cu argumente pro și contra. Aceasta nu înseamnă că adevărul ar fi egal cu minciuna. Trebuie să sperăm în capacitatea noastră de a ne apropia de realitate; dar, oricât ne-am apropia, nu o putem privi decât cu propriii noștri ochi.

---

[3] Citat după Gerald Holton, *L'Imagination scientifique*, Gallimard, Paris, 1981, p. 120.

Condiția istoriei nu are cum să fie alta, și nu numai că nu este alta, dar prezintă complicații suplimentare. Mai întâi, complexitatea. Nimic nu este mai complex decât istoria, suma a tot ce se află în urma noastră. Totul este istorie! Apoi, și mai ales, îndepărtarea de punctul de observație. Istoria înseamnă o sumă nesfârșită de „imagini" amestecate în fel și chip, dar nu de imagini primare, ci de imagini derivate, la rându-le, din alte imagini sau reprezentări. Nu avem acces direct la istorie, și acest raport cu totul special dintre cercetător și obiectul de studiu deosebește istoria de majoritatea științelor. Accesul este indirect, prin *izvoare*. Cuvântul *izvor* sugerează el însuși o iluzie. Vrea să spună că, deși nu avem acces nemijlocit, avem totuși acces la informații care izvorăsc dintr-o anumită realitate istorică, la ceva, cu alte cuvinte, foarte aproape de realitate, provenind din miezul însuși al realității.

O asemenea înțelegere a izvorului păcătuiește printr-o doză excesivă de optimism. Izvoarele — în egală măsură scrise, iconografice sau orale — nu sunt produse de „istorie", ci de oameni, ele ne oferă de la bun început o istorie filtrată și tradusă, o lume de imagini peste care construim, la rându-ne, alte lumi de imagini. Herodot nu este propriu-zis un izvor pentru lumea secolului al V-lea înainte de Cristos, ci pentru modul cum priveau grecii sau anume greci lumea secolului respectiv, ceea ce este departe de a fi același lucru! Acum un veac și jumătate, Leopold von Ranke, magistrul istoriografiei erudite și critice, și-a propus să refacă istoria „așa cum a fost ea cu adevărat". Printre sursele sale de predilecție, figurau rapoartele ambasadorilor venețieni. Sunt surse, firește, dar în mai mică măsură pentru istoria medievală și modernă a Europei în deplinătatea și autenticitatea ei, cât pentru privirea venețiană asupra lucrurilor.

În căutarea unui grad sporit de certitudine, istoricii apelează astăzi, în măsură mai mare ca în trecut, la surse aparent neutre și obiective. Dar, oricât de puțină „literatură" ar cuprinde un izvor, el este totuși mediat, așezat într-o tipologie prestabilită și trecut inevitabil printr-o conștiință. Procesul-verbal al unui fapt nu este riguros același lucru cu faptul respectiv (la limită, poate fi substanțial diferit). Chiar o impersonală înșiruire de cifre este mai puțin obiectivă decât pare la prima vedere. Cifrele nu s-au așezat singure. Calcularea și dispunerea lor decurg dintr-o *metodologie*, iar metodologia înseamnă *intenție*. În plus, prelucrarea statistică a realității implică reducerea la unitate a unor elemente și fenomene deloc identice. Statistica este ea însăși o „imagine", cu partea ei de adevăr, dar și cu partea de „neadevăr". Orice izvor înseamnă traducerea istoriei autentice într-un anume tip de discurs sau de imagine.

S-ar putea crede că fac excepție de la regulă vestigiile materiale directe. Informația arheologică ar fi în acest caz mai aproape de realitate, cel puțin de acel segment de realitate pe care îl încorporează, decât comunicarea filtrată prin cuvânt, scris sau imagine. Problema este că erodarea suferită de mărturiile materiale, ca și izolarea lor de țesătura vie de civilizație, fără a mai vorbi de caracterul aleatoriu al descoperirilor, le conferă, oricât de „adevărate" ar fi în concretețea lor, o condiție secundă, cel puțin la fel de îndepărtată de realitatea originară ca a „surselor-imagini". Este, de altfel, bine știut că pe același material arheologic, aparent atât de solid (dar și atât de incomplet și de lipsit de grai), se pot clădi cele mai diverse ipoteze. Ruinele albe și tăcute ale Atenei — remarcabil conservate, totuși, în raport cu alte vestigii — ce sunt altceva decât imagini palide și enigmatice ale unui polis cândva colorat și viu?

Despre structurile și logica imaginarului

Între noi și istorie, între noi și lume, între noi și noi înșine, se interpune subtila țesătură a imaginarului. Este o constatare care ne deschide una dintre cele mai fertile piste intelectuale ale ultimelor decenii. Imaginarul înseamnă, întâi de toate, o sumă de structuri mentale stabile. Mașinăria umană, cu întreaga-i încărcătură spirituală, pare programată să funcționeze într-un anume registru. Nu putem gândi și simți decât omenește. Din acest punct de vedere, deosebirile dintre rase și culturi sau chiar dintre omul contemporan și omul preistoric nu trebuie supraapreciate. Ele ne par mari, pentru că nu avem termen de comparație. Puși în fața unor ființe extraterestre, am percepe, în sfârșit, caracteristicile fondului nostru comun, cu siguranță deosebit de al *celorlalți*. Structurile permanente — pe care le-am putea numi, urmându-i pe Platon și pe Jung, *arhetipuri* — se concretizează însă, se combină și se recompun fără încetare, în ritmurile unei istorii diversificate și fluide. Imaginarul este în egală măsură universal și specific: universal în structurile lui fundamentale, specific în varietatea întruchipărilor sale. Tiparul este același, conținutul mereu altul.

Imaginarul desfide materialismul naiv al celor care-și închipuie că reprezentările mentale își trag neapărat seva din lumea concretă. Nimic mai pueril decât traducerea miturilor în termenii „rezonabili" ai unei istorii prozaice și credibile. Imaginarul funcționează autonom, potrivit propriilor reguli. El se poate hrăni sau nu din realitate, dar, oricum, topește materia pe care o utilizează în creuzetul său. Un mit istoric poate fi sau nu construit pe un adevăr, sau poate amesteca adevărul cu ficțiunea, dar sensul său, independent de materialul folosit, aparține strict imaginarului.

Convingerea că nimic nu se poate clădi decât pe realitate, că „nu iese fum fără foc" este cât se poate de curentă. Nu înseamnă că este și adevărată. Imaginarul se mișcă perfect în afara realității, adesea o contrazice cu nonșalanță, în ciuda oricăror evidențe. Grecii antici au combinat câteva scheme ale globului terestru, care nu porneau, și nu aveau cum să pornească decât din imaginar. Cea mai durabilă dintre ele înfățișa o masă continentală — una singură — în emisfera nordică, și alta, similară, dispusă simetric, în emisfera sudică. „Harta" aceasta a folosit-o Columb, navigând spre Extremul Orient. Cum bine se știe, a descoperit America, pe care a combătut-o însă cu înverșunare până la moarte, fiindcă geografia lui imaginară nu îi permitea să o accepte. Cuba și Haiti erau pentru el părți ale Chinei; printre colibele sărăcăcioase ale indienilor, navigatorul genovez căuta palatul marelui-han! Ipoteza unor savanți greci care trăiseră cu două mii de ani înainte se dovedea mai puternică decât realitatea geografică bătătoare la ochi. Povestea a continuat, chiar amplificându-se, în emisfera sudică. Până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, când explorările căpitanului Cook au spulberat definitiv ficțiunea continentului austral, generații de navigatori n-au încetat să-l caute, convinși că trebuie să existe, odată ce figura pe harta imaginară a lumii. Orice insuliță pierdută în abisul de ape devenea o probă nu împotriva existenței continentului, ci în favoarea sa: nu putea fi decât o porțiune a mult căutatului litoral austral!

Războiul troian nu avea nevoie de un autentic război troian pentru a intra în istorie. Homer era îndeajuns. Dar chiar cei mai raționaliști dintre greci nu au înțeles să renunțe la ceea ce părea a fi evenimentul inaugural al istoriei lor. Metoda de recuperare a fost simplă; s-a dat la o parte fabulosul, rămânând un război normal, ca oricare

altul. Mulți autori moderni au procedat la fel. Aventura lui Schliemann nu a făcut decât să complice interpretările. Arheologul german a descoperit ruinele Troiei, mergând pur și simplu pe urmele indicate de Homer, ceea ce părea a confirma punct cu punct relatările *Iliadei*. Astăzi, istoricii nu mai văd lucrurile așa. Parafrazându-l pe Giraudoux, s-ar putea spune că războiul cu Troia nu a avut niciodată loc. Troia este și nu este Troia. Ruinele de la Hissarlâc și dispunerea straturilor arheologice nu indică vreo corespondență semnificativă cu istoria legendară a Troiei antice. Și aici, ca peste tot în lume, au fost conflicte și războaie, oamenii s-au încăierat în fel și chip. E singurul adevăr istoric care rămâne! În rest, datele „reale" (și ele transfigurate în imaginar) care pot fi rezonabil extrase din epopeea homerică privesc o epocă mult mai recentă, mai apropiată de geneza poemelor, decât acel secol al XII-lea, reper cronologic al presupusului război troian.

Cu privire la originile Romei, se poate spune una sau alta. Sunt istorici care consideră tradiția ca fiind atestată de săpăturile arheologice, alții dimpotrivă. Potrivit lui Georges Dumézil, renumitul exeget al miturilor indo-europene, trama legendară a primelor secole de istorie romană adaptează și recompune elementele de bază ale fondului mitologic indo-european. Mitologia începuturilor Romei pare construită tot pe mitologie, nu pe istoria reală![4]

[4] Cu privire la războiul troian și, în genere, la perceperea mitologiei grecești, trimit la Paul Veyne: *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes?*, Seuil, Paris, 1983 (ediția românească: *Au crezut grecii în miturile lor?*, trad. rom. de Bogdan Ghiu, Univers, București, CEU Press, Budapesta, 1996), și la Moses I. Finlay: *On a perdu la guerre de Troie*, Les Belles Lettres, Paris, 1993. Dezacordul dintre arheologie și mitologie în cazul întemeierii Romei și al istoriei sale timpurii este înfățișat în toate detaliile de Jacques Poucet: *Les Origines de Rome. Tradition et Histoire*, Publication des Facultés universitaires Saint-Louis, Bruxelles, 1985. Teza contrară, a confirmării legendei prin arheologie, la Alexandre Grandazzi, *La Fondation de Rome. Réflexion sur l'histoire*, Les Belles Lettres, Paris, 1991.

Aceasta nu înseamnă că în structurile mitologice nu se prind și părți de realitate. În lipsa unor credibile atestări documentare, ar fi însă hazardat să procedăm, prin simplu demers „logic", la identificarea lor. Istoria nu este logică. Istoria este sau nu este, atâta tot.

Omul poate fi definit ca ființă fabulatoare. Nimic mai specific uman decât fabulația, acest joc nesfârșit cu tot ce ne înconjoară, prelungit adesea până la ieșirea în afara oricărei realități tangibile sau demonstrabile.

La prima vedere, jocul se prezintă cu totul derutant în nesfârșita-i diversitate. Trebuie totuși să-i dăm un sens, încercând să-i surprindem sau să-i imaginăm regulile. Vom coborî pentru început cât mai adânc, în căutarea structurilor primare. Indiferent de bogăția ornamentelor, mereu altele sau altfel dispuse de la o construcție la alta, structurile de rezistență ale imaginarului par a se înscrie într-o tipologie invariabilă. Cel puțin între limitele timpului istoric, ale unei istorii dinamice și asumate. „Gândirea sălbatică" (așa cum a analizat-o Claude Lévi-Strauss), prin excelență refractară istoriei, nu intră în raza problematicii pe care îmi propun să o abordez, chiar dacă, cu excepțiile de rigoare și schimbând ce este de schimbat, o serie de structuri ale imaginarului așază incontestabile punți între omul primitiv și omul modern. La fel ca istoria în genere, și istoria imaginarului sau imaginarul istoric pot fi privite din cele mai diverse perspective și decupate în fel și chip. Ceea ce urmează este propriul meu decupaj: conturarea câtorva ansambluri structurale

majore, susceptibile de a susține un întreg univers de reprezentări.[5]

O asemenea structură mentală definește conștiința, tipic umană, a unei *realități transcendente*, considerată a fi mai semnificativă decât realitatea palpabilă și căreia lumea concretă îi este subordonată. În strâns raport cu această convingere s-a dezvoltat complexul imaginar al lumii de dincolo și al vieții de apoi, presupunând, în alcătuirea ființei umane, un *dublu spiritual* destinat să supraviețuiască morții corporale. Tot o structură universală adună raporturile dintre *noi și ceilalți*, integrându-le într-o puternic dramatizată dialectică a alterității; rezultatul este o lume „fărâmițată" și neliniștitoare. Oarecum opus, pentru a echilibra lucrurile, funcționează un principiu de *unitate*, menit să confere coerență și sens lumii în care trăim. Trecutul este, la rându-i, absorbit în structurile imaginarului, în primul rând prin obsedanta căutare și neîncetata *actualizare a originilor*. Recuperării timpului rămas în urmă îi corespunde, la celălalt capăt, tentativa, nu mai puțin insistentă, de pătrundere și *descifrare a viitorului*. O soluție alternativă oferă *evadarea din istorie*, complex de strategii susceptibile de a ne propulsa în afara timpului real, în spații neatinse de contradicțiile și mizeriile curente ale vieții (vârsta de aur, utopii, milenarisme...). Și, în sfârșit, se impune constatarea că diversele soluții ale imaginarului tind să se închege în sisteme riguros polarizate, definite prin *confruntarea contrariilor* (în timp ce lumea „adevărată" se prezintă ca un spectru de nuanțe): alb și

[5] În definirea structurilor imaginarului, am preluat schema de ansamblu propusă în lucrarea mea *Pour une histoire de l'imaginaire*, Les Belles Lettres, Paris, 1998 (traducere românească: *Pentru o istorie a imaginarului*, Humanitas, București, 2000 și 2006).

negru, bine și rău, spirit și materie, Crist și Anticrist, progres și decadență...

Rămâne să vedem cum este așezată istoria în acest cadru structural prestabilit și cum, fără încetare, structurile de bază capătă noi înfățișări și noi sensuri, în acord cu mersul însuși al *istoriei reale*.

În căutarea Absolutului

Dacă există o „suprarealitate", atunci faptele istorice nu exprimă decât un joc secund, care se cere descifrat, pentru a se ajunge la adevăratele esențe. Ele sunt semne care ne conduc spre mecanismul invizibil, spre sensul profund al existenței.

Pot să se mire oricât raționaliștii moderni de credulitatea anticilor, lesne atrași de tot ce părea a fi semnificație încifrată, de la marile mituri ale originilor până la cele mai banale întâmplări cotidiene. Să nu fim atât de naivi încât să ne închipuim că istoricii antici erau naivi. Nu erau mai puțin inteligenți decât noi. Știau și ei ce înseamnă un fapt pozitiv. Dar socoteau că există și înțelesuri mai adânci, identificabile într-o subtilă gamă de mesaje transmise de „dincolo". Istoria se integra astfel într-o ordine cosmică purtând amprenta sacralității. Realitatea în sine era prea banală; pentru a deveni istorie, trebuia să capete un înțeles, să treacă, așadar, printr-un proces de transfigurare.

Pentru omul modern — iau un exemplu la întâmplare —, un zbor de păsări înseamnă un zbor de păsări și nimic mai mult. Și pentru antici însemna același lucru. Dar putea, în funcție de context, să însemne și altceva: un semn, aparent banal, și totuși un semn că ne aflăm într-un punct nodal al istoriei. Exceptând câțiva mari istorici greci — un Tucidide, un Polibiu — deciși să joace

Indice tematic

Cuprins

Din seria de autor
LUCIAN BOIA:

De ce este România altfel?

„Germanofilii“.
Elita intelectuală românească
în anii Primului Război Mondial

Capcanele istoriei.
Elita intelectuală românească
între 1930 și 1950

Tragedia Germaniei.
1914–1945

Franța, hegemonie sau declin?

Istorie și mit
în conștiința românească

Între înger și fiară.
Mitul omului diferit din
Antichitate până în zilele noastre

Explorarea imaginară a spațiului

Mitul democrației

Ceea ce numim îndeobște istorie nu este, în raport cu realitatea, decât o narațiune simplificată, dramatizată și învestită cu sens.
Ea filtrează trecutul, îl adaptează și îl deformează, trecându-l prin sita imaginarului și structurându-l în sensul ideologiilor prezentului.
În acest eseu despre condiția istoriei, Lucian Boia și-a propus să deslușească regulile potrivit cărora se petrece deplasarea dinspre real spre imaginar, dinspre unica istorie care a fost spre multitudinea de reconstituiri posibile. Sistemul de interpretare aplicat cazului românesc în *Istorie și mit în conștiința românească* este extins acum la scara întregii istorii.

Fotografia de pe copertă
© Siloto | Dreamstime.com

ISBN 978-973-50-4945-4
9 789735 049454